

शिक्षण व महिला सक्षमीकरण.

डॉ. एस.एस.सोनूने

सहा.प्रा.शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र
मूक्त विद्यापीठ नाशिक-422222

प्रस्तावना-

भारतीय स्त्री जिवनाच्या इतिहासाचा आढावा घेतला असता, काही मोजक्याच स्त्रियांची नावे समोर येतात. ज्यामध्ये रजिया सुलतान, राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्याबाई होळकर, राजमाता जिजाऊ आदी. येथे एक बाब लक्षात घेण्याजोगी महत्वाची ठरते. ती म्हणजे काही स्त्रियांना राजश्रय प्राप्त असल्यामुळे त्या एक विशिष्ट असे असामान्य कार्य करू शकल्या. परंतू सामान्य स्त्रिया अज्ञानाचा, अशिक्षितपणाचा समाजातील कर्मठ व रूढीवादी विचारांच्या लोकांनी फायदा घेऊन, तिचे कार्यक्षेत्र 'चुल व मूल' ह्यापुरतेच काही काळापर्यन्त सिमित ठेवले. भारतीय स्त्रीशिक्षणाचे पुरस्कर्ते व थोर समाज सुधारक 'महात्मा जोतीबा फुले व क्रान्तीज्योती सावित्रीबाई फुले' यांनी स्त्रीशिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवून, स्त्री ला स्वतःचे अस्तीत्व व ओळख निर्माण करून दिली. आज तिने आपल्या गुणांच्या जोरावर जवळपास सर्वच श्रेत्रात यशाची मुहूर्तमेढ रोवून, अवकाशात देखील तिने पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करण्यासाठी झेप घेतली आहे. 'शिक्षण हे वाधीनीचे दूध आहे, जो ते प्राशन करेल, तो गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही'. ह्या उक्ती प्रमाणे आजची सुशिक्षित स्त्री तिच्यावर होणा-य्म अन्याया विरुद्ध व समाजातील विविध घटकांवर होणा या अन्याया विरुद्ध आवाज उठवून न्याय मिळविण्यासाठी यथोचित व न्यायीक मार्गाचा अवलंब करतांना दिसत आहे. तिच्या अशा प्रकारच्या जडणघडणीत शिक्षणाची भूमिका महत्वाची आहे.

महिला सक्षमीकरण संकल्पना

महिला सक्षमीकरण यांचा अर्थ महिला मुक्तता असा घेतला जातो. परंतू तसा अर्थ येथे अभिप्रेत नाही. कारण मराठवाडा हा हैद्राबाद स्टेट मधून मुक्त झाला, याचा अर्थ तो सक्षम झाला असा होत नाही.

- 1965 पासून आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर 'सक्षमीकरण' शब्द वापरला जात असला तरी, ख या अर्थाने महिला सक्षमीकरणासाठीच्या कार्यास 1985 मध्ये 'नैरोबी' येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेत, "महिलांना पुरुषांबरोबर कायदेशीर, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात, तसेच शारिरीक, मानसिक, व त्यांच्या कुटूंबात अथवा समुदायात आणि राष्ट्राच्या सांस्कृतिक पध्दतीनुसार स्वातंत्र्य व स्वायत्तता दिली जावी." अशी घोषणा करण्यात आली. मॅक आयव्हर यांच्या मते "सक्षमीकरण म्हणजे आजच्या राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व्यवस्थेत निर्बलांची कार्यक्षेत्रे दिवसेदिवसे संकोच पावत असल्या कारणाने प्रत्येक जण विकासाची समान उर्जा आणि इच्छाशक्ती निसर्गतःच बाळगत असतात. त्यांना फक्त त्यासाठी अनुकूल वातावरण आणि समान संधी व साधने उपलब्ध करून देणे म्हणजेच एखाद्यावर असलेल्या विशिष्ट बाबींचा प्रभाव, दडपणूक, अन्याय किंवा अत्याचार दूर करणे."

स्त्री सक्षमतेची अंगे -

१) शिक्षणामुळे स्त्री चिकित्सक व आधुनिक विचारांची बनली -

अंध-श्रध्दांच्या पाठीमागे अशिक्षितपणा जास्त असतो. भारतीय स्त्रीही अशिक्षित असल्यामुळे समाजातील कर्मठ, रूढीवादी, पुरुषी संस्कृतीची मानसिकता असलेल्या वर्गाने स्त्रिया अज्ञानाचा फायदा घेऊन तिला जाचक बंधनात गुंतविले. स्त्रीजन्म हा यातना सहन करण्यासाठीच आहे, अशी मानसिकता तिची बनविण्यात आली.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात 'राजा राममोहन रॉय' यांनी स्त्रियांवरील अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविला. त्यातून पूढील काळात स्त्री-दमस्य मुक्तीची नांदीच निर्माण झाली. महात्मा जोतीबा फुले व क्रान्तीज्योती सावित्रीबाई फुले ह्या समाजसुधारक दापत्याने स्त्रियांना शिक्षणाची दारे खुली करून देण्यासाठी अनेक यातना व कष्ट सहन केले. त्यांच्यामुळेच आज स्त्री शिक्षित झाली व समाजत घडणा या विविध बारीक सारीक गोष्टी जाणून घेऊ लागली . अंधश्रद्धा व श्रद्धा यांच्या सिमारेषा ती समजावून घेऊन स्व विवेकतेच्या आधारे नवीन बाबींचा स्विकार करीत आहे. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे शिक्षणामुळेच आजची भारतीय स्त्री ही चिकित्सक व आधुनिक विचारांची बनत आहे.

२) व्यावसायिक शिक्षणातून क्रिया कौशल्यात वाढ व आर्थिक सक्षमता

शिक्षणामुळे स्त्रिने विविध व्यावसायिक कौशल्यांचा अंगिकार केला. त्या आधारे नव-नवीन व्यवसाय व कारखाने, उद्योग धंदे निर्माण केले. ग्रामीण भागातील स्त्री बचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिक पाठबळ उभे करून, स्वतःचा व्यवसाय विकसित करत आहे. बचत गटाच्याचा माध्यमातून बाजारपेठेत उत्पादन विक्री करते आहे. त्यातून आर्थिक व्यवहार व बँकेचे व्यवहार ही करायला सक्षम होत आहे. तर शहरी भागातील स्त्री नौकरी व व्यवसायांच्या माध्यमातून आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनत चालली आहे. व्यवसाय व उद्योग यातून मिळणा या आर्थिक पाठबळातून, ती आपल्या मुलांचे शिक्षण व कुटूंबाचे संरक्षण याकडे लक्ष देत आहे.

३) शिक्षणातून स्त्री संघटन व लढा

महात्मा गांधीना ही स्वातंत्र्याच्या लढ्यात स्त्री सहभाग मोठ्या प्रमाणात मिळाला होता. स्वातंत्र्य लढ्यातील सहभागामुळेच व शिक्षणामुळे झालेल्या जागृतीमुळे स्त्रियांच्या सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीला गती मिळाली. त्यातूनच पूढे स्त्रियांवरील अन्यायाविरुद्ध संघटीत कार्य करण्यासाठी विमेन्स इंडियन असोसिएशन 1917 (W.I.A) तर आखिल भारतीय महिला परिषद 1927 (A.I.W.C) ही संस्थात्मक चळवळ उभी राहिली. भारतीय स्त्री चळवळीच्या पहिल्या लाटेमुळे स्त्रियांचे जीवन व समाजातले स्थान याबद्दलच्या पूर्वापार दैववादी व निराशावादी कल्पना बदलून विचारांना एकदम निराळे वळण मिळाले. विषमतेला नैसर्गिक लिंगभेद कारण असल्याचे आतापर्यंत मानले जात होते, त्याला दुस-या-लाटेने धक्का दिला. आता तिसरी लाट स्त्री पुरुष संबंधातली अन्यायकारक उतरंड समजून घेऊन एका नव्या समाजाचा व सामाजिक बदलाचा शोध घेत आहे.

आज मितीला कितीतरी संस्थात्मक चळवळी स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी कार्य करीत आहे. त्यात बलात्कार, अन्याय, सासरी होणारा छळ, घटस्फोट, संपतीतील स्त्रिचा अधिकार, विवाह विषयक कायदे, वारसा हक्क, याबाबत समाज व शासनासमोर प्रश्न उपस्थित करून न्याय मिळविण्यासाठी स्त्री झगडत आहे. कोणताही प्रश्न हा एका स्त्रिचाच न राहता ,तो संपुर्ण स्त्रीयांचा मानून स्त्री संघटना कार्य करीत आहे. उदा.अलिकडे निर्माण झालेला शनै शिंगणापूर देवस्थान चौथ यावरील स्त्रियांच्या प्रवेशा बंदी चा वाद.

४) शिक्षणातून स्त्रियांचा नेतृत्व विकास -

शिक्षणातून कला गुण, कौशल्ये सादर करण्याच्या संधी मिळत असल्याने सभाधिटपणा, विचार व्यक्त करण्याचे, आपली बाजू व्यवस्थित मांडण्याचे कौशल्ये ,दुस याचे विचार व्यवस्थित ऐकण्याचे व त्यावर विमर्षी चिंतन करण्याचे कौशल्ये विकसित होते. विविध क्रिडा स्पर्धेतून क्रिडा कौशल्याचा ,सामजस्यांचा विकास होतो. तसेच सहकार्य शिलता वाढीस लागून, संघटन, नेतृत्व गुणांचा विकास झाल्याने, न्याय ,अन्याय ,हक्क, कर्तव्य, स्त्री आज ठिकठिकाणी अन्याय व अत्याचाराच्या विरोधात नेतृत्व करू लागली आहे. त्यामुळे आजची स्त्रीही 'अबला नसुन सबला' झाली आहे. देशाची पंतप्रधान ,राष्ट्रपती, सरंक्षण मंत्री, परराष्ट्रमंत्री व लोकसभा अध्यक्ष यासारखी जबाबदारीची पदे तीने सांभाळलेली आहे व सांभाळत आहे. श्रीम.इंदिरा गांधी,डॉ.प्रतिमाताई पाटील, श्रीम.सोनीया गांधी, श्रीम.सुप्रिया सुळे, श्रीम.मेनका गांधी, श्रीम. किरण बेदी, श्रीम.मेघा पाटकर, श्रीम.सिंधूताई सपकाळ, यासारख्या अनेक कर्तबगार स्त्रियांची नावे नेतृत्वाबाबत समोर येतात.

५) शिक्षणातून महिलांच्या आरोग्याचा विकास -

आपण आरोग्याची व्याख्या करित असतांना निरोगी शरीरा बाबत करित असतो. त्यासाठी आजारपण ,आहार-विहार, अस्वच्छता या बाबी लक्षात घेतो. पण आरोग्य म्हणजे केवळ जगणे नाही, तर ते मानसिक ,शारीरिक आरोग्य आणि स्वतःच्या शरीराशी एक सकारात्मक नाते आहे. स्त्रीचे आरोग्य आईपणाशी जोडलेले असले, तरी खरे म्हणजे स्त्री-आरोग्याचे प्रश्न हे, स्त्रीजीवनाच्या प्रत्येक अवस्थेशी निगडीत आहेत.

आरोग्य शिक्षणातून आहार विहारात, तसेच दैनंदिन जिवन पध्दतीत संतुलीतपणा येत आहे. शासनाच्या आरोग्य विषयक मोहिमेमूळे ही महिलांचे आरोग्याचे प्रश्न सुटत आहेत. बाळंतपणात माता व बालक यांचे दगावण्याचे प्रमाण कमी होण्यास त्यामुळे मदत झाली आहे. धावपळीच्या काळात येणारा थकवा व ताण तणाव कमी करण्यासाठी ध्यान धारणा, व्यायाम, संतुलित आहार, ह्या बाबीकडे सजग होऊन, आपल्या कुटूंबाच्या आरोग्याकडे लक्ष देत आहे.

६) क्रिडा शिक्षणातून महिला सक्षमीकरण

स्त्री ला पुरुषा पेक्षा शारीरिक क्षमतेच्या बाबतीत कमकुवत समजल्याने, समाजात व कुटूंबांत आजपर्यंत दुय्यम असे स्थान दिले गेले. परंतु स्त्रीने क्रिडा शिक्षणातून आपल्या शारीरिक क्षमतेच्या बळावर जागतिक स्तरावर क्रिडा क्षेत्रात वेगळा असा दबदबा निर्माण केला आहे. पी.टी.उषा (धावपटू), सानिया मिर्झा, कविता राऊत(धावपटू), मैरी कॉम (बाक्सिंग), सानिया नेहवाल, अंजली भागवत (नेमबाज), अनिशा सय्यद (शुटींग), अंजुम चोप्रा(क्रिकेटर), अनुराधा बिसवाल (धावपटू), दिपिका कुमारी तिरंदाज), झुलन गोस्वामी (क्रिकेटर), मितालीराज(क्रिकेटर), पी.व्ही सिंधू (बॅडमिंटन), आदी काही महिला खेळाडूंची नावे समोर येतात. त्यांच्या पासून प्रेरणा घेऊन, अनेक नवीन महिला खेळाडू तयार होत आहे.

७) सामाजिक विकास व स्त्रियांचे सामाजिक कार्य -

शिक्षणामुळे स्त्रीमध्ये सामाजिक कार्य करण्याचे धाडस निर्माण झाले. चूल आणि मूल कार्यक्षेत्रात रमणारी ,चारभिंती बाहेरच्या विश्वात डोकावण्याचे सहसा धाडस न करणा-य-कालच्या स्त्रिचे चित्र डोळ्यासमोर आणले की, आजच्या सामाजिक झालेल्या स्त्रीबाबत व तिच्या कार्याबाबत मनात आदराची व कौतूकाची भावना निर्माण झाल्याशिवाय राहत नाही. समाजातील अन्याय पिढीत घटकासाठी तिने आपले आयुष्य झोकून दिले आहे. मेघा पाटकर, सिंधूताई सपकाळ, सुधाताई कुलकर्णी, सुमन मेते, श्रीम. मंदाकिनी आमटे यांची नावे समोर येतात.

केवळ चाकोरीबध्द विचार करणारी स्त्री सामाजिक कार्यातून दुस याच्या सुख दुःखःशी समरस होत आहे. विविध सामाजिक उपक्रम व कार्यात देखिल स्त्रियांचा सहभाग वाढत आहे.

८) साहित्य व कला क्षेत्रात स्त्रियांचा विकास

शिक्षणामुळे महिला व्यक्त होऊ लागली, लेखन करू लागली ,विविध श्रेत्रातील घडामोडी बदल वाचन करू लागली. आजूबाजूच्या परिसरात घडणा-या विविध घडामोडीचे चिकित्सकपणे निरीक्षण करू लागली. तिने जे भोगले, सहन केले ,जे तिच्या वाट्याला आले, ते लिखित स्वरूपात व्यक्त करू लागली. त्यातूनच स्त्री साहित्य निर्माण झाले, बहरत गेले. त्याला सामाजिक व राजक्रिय ,आर्थिक, वैयक्तिक सोशिकतेचे अंग असल्याने तरी शासन व समाज यांना तीची दखल घेण्यास व स्त्रियांबाबतचा दृष्टीकोन बदलण्यास भाग पाडले. महिला तक्रार निवारण कक्ष / विभाग, महिला सुरक्षा, महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण, महिला व बाल कल्याण विभाग, कौटूंबिक न्यायालय. आदी सारख्या महिला हिताचा विचार करणा या घटकांची शासनाने नियुक्ती केली.

चित्रपट ,नाटक, संगीत, गायन, नृत्य आदी सारख्या अनेक कला प्रकारात भारतीय स्त्री ने आघाडी निर्माण केली. त्यात भारतीय गानकोळीळा लता मंगेशकर ,आशा भोसले, अभिनेत्री माधुरी दिक्षित, हेमा मालनी, उषा चव्हाण, दिपिका पदुकोन, आदी सारख्या अनेक महिला कलाकाराचे नावे पूढे येतात.

९) शासन व राजकारणातील स्त्रियांचा सहभाग –

आज प्रत्येक पक्षाच्या कार्यकर्त्यात स्त्री सहभाग असलेला आपणास दिसून येतो. राष्ट्रीय राजकारणात श्रीम.इंदिरा गांधी.,डॉ.प्रतिभाताई पाटील,श्रीम.सोनीया गांधी, श्रीम.मेनका गांधी. श्रीम. ममता बॅनर्जी. श्रीम. सुप्रिया सुळे. श्रीम. निलीमा गो-हे. श्रीम.शिला दिक्षित, श्रीम. सुषष्मा स्वराज,श्रीम.वसुधंरा राजे. श्रीम.मिरा कुमार, श्रीम.मेहबुब्बा मुक्ती, श्रीम.प्रणीता शिंदे यादीप्रमाणे अनेक नावे समोर येतात.

श्रीम.किरण बेदी यांनी पोलीस प्रशासनात आपल्या कार्यातून दबदबा निर्माण केला होता. शिक्षण, आरोग्य,परिवहन, रेल्वे,विमान, सैन्य, पोस्ट, कृषीसेवा, कल्याण, पोलीस, गुप्तवार्ता, बाल व महिला कल्याण यासारख्या अनेक सेवा क्षेत्रात त्या चांगल्या प्रकारे प्रशासन पाहात आहे.

समारोप

शिक्षणामुळेच महिलामध्ये आत्मविश्वास व स्वाभिमान निर्माण झाला. त्यातून स्त्री सक्षमीकरणाची सुरुवात झाली.आज स्त्रींनि तिच्या कर्तृत्वाचा सिमा विस्तार आकाशापर्यंत केला. स्त्रीयांवरील अन्यायाचे चित्र संपूर्णपणे बदलले नसले तरी, त्यात शिक्षणामुळे आमलाग्र असा सकारात्मक बदल झालेला निश्चितच दिसतो. यातून शिक्षणातून महिलांचे सक्षमीकरण होत असल्याचे निश्चित पणे स्पष्ट होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

- १) मेधा नानिवडेकर(संपादक).(2006).महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा ,प्रतिमा प्रकाशन पुणे
- २) सुधा रानी श्रीवास्तव रागिनी श्रीवास्तव.(2001).मानव अधिकार और महिला उत्पीडन, कामनवेलथ प्रकाशन नई दिल्ली.
- ३) नंदिता गांधी,नंदिता शाह,अनुवाद.भा.रा.भागवत.(1992).स्त्री संघर्षाची नवी रूपे, पाप्युलर प्रकाशन,मुंबई.
- ४) विद्युत भागवत, शर्मिला रेगे.(संपादक).(2000).भारततातील समकालीन कळीचे प्रश्न:स्त्रीवादी चर्चाविश्वाचा आढावास्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ पुणे.
- ५) विश्वंभर कुळकर्णी,.ना.ग.पवार.,म.बा.कुंडले,.श्री.रा.गुणे. शिक्षणाचे तात्विक,सामाजिक व सांस्कृतिक यथार्थदर्शन भाग -1. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक.
- ६) विश्वंभर कुळकर्णी,.मधुकर सोनार, श्रीरंग गुणे,.प्रतिभा वीरकर .शिक्षणाचे तात्विक,सामाजिक व सांस्कृतिक यथार्थदर्शन भाग 2 .यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक.